

Jewhen ZACHAROW

**OPINIA. PRAWNA KWALIFIKACJA
WIELKIEGO GŁODU (HOŁODOMORU)
W LATACH 1932–1933 W UKRAINIE I NA KUBANIU,
JAKO ZBRODNI PRZECIWKO LUDZKOŚCI
I ZBRODNI LUDOBÓJSTWA**

**CHARKÓW
“HUMAN RIGHTS PUBLISHER”
2018**

Tłumaczenie z języka angielskiego
Evhen Ladna

Okładka
Boris Zacharow

Zacharow Jewhen
3-38 **Opinia. Prawna kwalifikacja Wielkiego Głodu (Hołodomoru) w latach 1932–1933 w Ukrainie i na Kubaniu, jako zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni ludobójstwa** / Jewhen Zacharow; Okładka Borisa Zacharowa. — Charków: Wydawnictwo “Human Rights Publisher”, 2018. — 36 s.

ISBN 978-617-7391-42-4

W artykule uzasadniona jest teza, że Hołodomor 1932–1933 był zbrodnią przeciwko ludzkości i ludobójstwem, a prawną klasyfikację tej zbrodni mógłby przeprowadzić specjalnie powołany Trybunał Międzynarodowy, na wzór Trybunału w Norymberdze oraz międzynarodowych Trybunałów do spraw byłej Jugosławii oraz Rwandy. Autor twierdzi, że wniesienie zmian do Konwencji ONZ „W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa” z 1948 r. byłoby zadaniem znacznie trudniejszym. Ponadto stoi na stanowisku, że chociaż Federacja Rosyjska jest prawną następczynią ZSRR, to jednak nie może odpowiadać za zbrodnie reżimu komunistycznego — nie wchodzi one do zakresu praw i obowiązków jakie Federacja Rosyjska przejęła po ZSRR.

УДК 94(477+470.62)

© Jewhen Zacharow, 2015
© Evhen Ladna, Tłumaczenie
z języka angielskiego, 2018
© Boris Zacharow, Okładka, 2018

ISBN 978-617-7391-42-4

DEFINICJA ZBRODNI PRZECIWKO LUDZKOŚCI I ZBRODNI LUDOBÓJSTWA

Autor uzasadnia tezę, że Hołodomor 1932–1933 był zbrodnią przeciwko ludzkości i ludobójstwem, a prawną klasyfikację tej zbrodni mógłby przeprowadzić specjalnie powołany Trybunał Międzynarodowy — wniesienie zmian do Konwencji ONZ „W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa” z 1948 r. byłoby znacznie trudniejsze. Ponadto stoi na stanowisku, że chociaż Federacja Rosyjska jest prawną następczynią ZSRR, to jednak nie może odpowiadać za zbrodnie reżimu komunistycznego — *nie wchodzi one do zakresu praw i obowiązków jakie Federacja Rosyjska przejęła po ZSRR.*

Masowe W Opinii tej podjęto próbę wykazania, że na podstawie Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego, przyjętego 17 lipca 1998 r., Wielki Głód lat 1932–1933 w Ukrainie i na Kubaniu ma znamiona zbrodni przeciwko ludzkości oraz ludobójstwa, na podstawie Konwencji ONZ „W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa” z 9 grudnia 1948 r.

Zgodnie z punktem 1. artykułu 7. Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego „zbrodnia przeciwko ludzkości” oznacza *którykolwiek z następujących czynów, popełniony w ramach rozległego lub systematycznego, świadomego ataku skierowanego przeciwko ludności cywilnej:*

- (a) zabójstwo;
- (b) eksterminacja;
- (c) niewolnictwo;
- (d) deportacja lub przymusowe przemieszczanie ludności;
- (e) uwięzienie lub inne dotkliwe pozbawienie wolności fizycznej z naruszeniem podstawowych reguł prawa międzynarodowego;
- (f) tortury;
- (g) zgwałcenie, niewolnictwo seksualne, przymusowa prostytutka, wymuszona ciąża, przymusowa sterylizacja oraz jakiegokolwiek inne formy przemocy seksualnej porównywalnej wagi;
- (h) prześladowanie jakiegokolwiek możliwej do zidentyfikowania grupy lub zbiorowości z powodów politycznych, rasowych, narodowych, etnicz-

nych, kulturowych, religijnych, płci (gender) w rozumieniu ustępu 3 lub z innych powodów powszechnie uznanych za niedopuszczalne na podstawie prawa międzynarodowego, w związku z jakimkolwiek czynem, do którego odnosi się niniejszy ustęp, lub z jakąkolwiek zbrodnią objętą jurysdykcją Trybunału;

- (i) wymuszone zaginięcia osób;
- (j) zbrodnia apartheidu;
- (k) inne nieludzkie czyny o podobnym charakterze celowo powodujące ogromne cierpienie lub poważne uszkodzenie ciała albo zdrowia psychicznego lub fizycznego.

Zgodnie z punktem 2. artykułu 7. Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego: *W rozumieniu ustępu 1 (b) „eksterminacja» obejmuje celowe stworzenie takich warunków życia, inter alia, pozbawienie dostępu do jedzenia i opieki medycznej, które są obliczone na wyniszczenie części ludności.*

Konwencja ONZ „W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa” została przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 9 grudnia 1948 r. w Paryżu i weszła w życie 12 stycznia 1951 r. Została ratyfikowana przez Prezydium Rady Najwyższej ZSRR 18 marca 1954 r.

Zgodnie z artykułem 6. Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego oraz artykułem 2. Konwencji ONZ „W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa”, ludobójstwo oznacza: *następujące czyny, dokonane z zamiarem zniszczenia w całości lub części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej, jako takiej:*

- (a) zabójstwo członków grupy;
- (b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy;
- (c) rozmyślne stworzenie dla grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie jej całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego;
- (d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy;
- (e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy.

Zgodnie z artykułem 3. Konwencji karaniu podlegają następujące czyny:

- a) ludobójstwo,
- b) zmowa w celu popełnienia ludobójstwa,
- c) bezpośrednie i publiczne podżeganie do popełnienia ludobójstwa,
- d) usiłowanie popełnienia ludobójstwa,
- e) współudział w ludobójstwie.

RESUME FAKTÓW HISTORYCZNYCH

W celu dokonania właściwej kwalifikacji prawnej zjawiska Wielkiego Głodu w latach 1932–1933, konieczne jest przeanalizowanie wydarzeń historycznych w Ukrainie i na Kubaniu oraz ustalenie, czy polityka reżimu radzieckiego była polityką celową, czy miała aspekt etniczny oraz czy została obliczona na wywołanie sztucznego głodu na masową skalę, którego skutkiem była śmierć milionów ludzi. Wyniki licznych badań głodu lat 1932–1933 prowadzonych przez naukowców ukraińskich i zagranicznych — rosyjskich i innych¹, można podsumować w niżej przedstawiony sposób.

Po zakończeniu kompleksowej kolektywizacji wprowadzono system, w którym kolchoz najpierw musiał wypełnić odgórnie narzucony plan zo-

¹ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress Commission on the Ukraine Famine, Washington, DC, 1988; Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933, [w:] Oral History Project on the Ukrainian Famine in three volumes, Washington, DC, 1990; P. Конквест, Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор, Київ 1993; А. Граціозі, Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне: 1917–1933, Москва 2001; С. Куртуа, Н. Верг, Ж.-Л. Панне (i inni), Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии, Москва 2000; Коммунизм. Террор. Человек, Киев 2003; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Док. и матер. в 5 т., Москва 1999–2006; Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936, Москва 2001; R. W. Davies, S. Wheatcroft, The Industrialisation of Soviet Russia Volume 5: The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933, Palgrave Macmillan, 2004; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, Київ 1990; С. В. Кульчицький, Ціна „великого перелому”, Київ 1991; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал, Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк, Київ 1991; В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький, Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки, Едмонтон-Київ 1991; Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів, Київ 1992; Чорна книга України: 36. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе, Київ 1998; Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр., Київ 2000; Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов, Всеволод Балицький: особа, час, оточення. Київ 2002; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки, Київ 2003; Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив, Київ 2003; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали, Упоряд. Р. Я. Пиріг, Київ 2007; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД, Київ 2008; С. В. Кульчицький, Почему он нас уничтожил?, Київ 2007; С. В. Кульчицкий, Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення, Київ 2008.

bowiązań wobec państwa („pierwsze przykazanie”, jak się wyraził Stalin), a dopiero następnie mógł dokonać podziału między pracowników tego, co zostało, i wypłacić im jako wynagrodzenie za dniówki obrachunkowe. Jednakże narzucone plany były nierealistyczne i w efekcie kołchozy nie były w stanie rozliczyć się z kołchoźnikami z dniówek obrachunkowych. Właśnie to spowodowało ogromny deficyt zboża na wsi. Kołchoźnicy mogli liczyć jedynie na to, że uda im się zebrać na swych działkach przyzagrodowych wystarczającą ilość warzyw i innych plonów (a przede wszystkim ziemniaków), i nie mając pewności, że otrzymają wynagrodzenie za pracę niechętnie szli pracować do kołchozów. Do braków ziarna doprowadziła stalinowska polityka „popędzania” (określenie Stalina): pierwotny plan, który sam w sobie był już nierealistyczny, ulegał nagle podwyższeniu. Podwyższenie miało na celu zmobilizowanie do wykonania planu pierwotnego. Skutkowało to jeszcze większym deficytem zboża i, ostatecznie, w efekcie końcowym, doprowadziło do głodu.

Podczas omawiania głodu lat 1932–1933, należy koniecznie rozróżnić trzy różne typy głodowania, z których każdy poza elementami wspólnymi miał swe specyficzne przyczyny, cechy i skutki, różniące się między sobą swą skalą. Przyczyną głodu pierwszej połowy 1932 r. było niezrealizowanie planu państwowego gromadzenia ziarna ze zbiorów roku 1931 i związaną z tym faktem polityką Kremla wobec wsi. Głód ten zlikwidowało zawrócenie z portów części przeznaczonego na eksport zboża i zakup zboża za granicą. W trzecim kwartale 1932 r. głód pojawił się ponownie wskutek niewykonania planu gromadzenia plonów zebranych w 1932 r. Trzeba koniecznie podkreślić, że charakter głodu w Ukrainie przed listopadem 1932 r. był identyczny jak w innych zbożowych rejonach ZSRR. **Śmierć głodową w czasie głodu pierwszego i drugiego typu należy traktować jako fakt popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości.**

Głód trzeciego typu został wywołany przez konfiskatę zboża i wszelkich produktów żywnościowych, która została dokonana wyłącznie w rejonach wiejskich Ukrainy i Kubania. W listopadzie i grudniu 1932 r. była ona konfiskatą częściową, natomiast w styczniu 1933 r., konfiskatą pełną. Przy czym w rezultacie działań organizowanych przez władze partyjne i radzieckie ZSRR i USRR, wyjazd w poszukiwaniu żywności lub otrzymanie jej z zewnątrz zostały zabronione. Pozbawieni żywności mieszkańcy wsi umierali z głodu. Od lutego 1933 r. śmierć głodowa miała charakter masowy. W okresie od lutego do sierpnia 1933 r. w Ukrainie zmarły z głodu miliony, a na Kubaniu — setki tysięcy mieszkańców wsi. Według danych statystyki demograficznej, bezpośrednie straty Ukrainy w latach 1932–1933, które zosta-

ły spowodowane przez głód, wynoszą według jednych danych 3,0–3,8 mln, a według innych 4,0–4,8 mln osób. Masowy terror łączył się z politycznymi represjami skierowanymi w 1933 r. przeciw inteligencji i narodowym komunistom oraz z likwidacją polityki ukrajinizacji. **Śmierć głodowa podczas głodu trzeciego typu oraz w wyniku represji politycznych należy uważać za przypadek popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni ludobójstwa.**

ŚMIERĆ GŁODOWA W OKRESIE OD STYCZNIA DO PAŹDZIERNIKA 1932 R., JAKO ZBRODZIA PRZECIWKO LUDZKOŚCI

Elementem decydującym o kwalifikacji Wielkiego Głodu w latach 1932–1933, jako zbrodni przeciw ludzkości jest udowodnienie czynów obliczonych na stworzenie takich warunków życia, *inter alia*, pozbawienie dostępu do jedzenia..., które zostały obliczone na wyniszczenie części ludności (podpunkt (b) ustępu 2. artykułu 7. Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego).

Już plan gromadzenia zasobów zboża na rok 1930 został zawyżony, jednak kierownictwo ZSRR podwyższyło go jeszcze z 440 do 490 mln. pudów, wobec czego realizacja planu 1930 r. przeciągnęła się do wiosny 1931 r., i polegała na wywiezieniu ze wsi wszelkich zapasów zboża. Mimo to, podwyższonego planu nie udało się jednak wykonać, choć zebrano 477 pudów zboża, o 127 mln pudów więcej niż w 1929 r. Plan gromadzenia zasobów zboża na rok 1931 narzucony przez Kreml w sposób odpowiadający stalinowskiej polityce „popędzania” ponownie znacznie przekraczał możliwości Ukrainy, sięgał 510 mln pudów. Na koniec roku plan był zrealizowany w 79%². W celu wywiązania się z „pierwszego przykazania”: najpierw należy wykonać plan, a dopiero potem rozliczyć się wobec kołchoźników za przepracowane dniówki obrachunkowe, w styczniu 1932 r., zgodnie z dyrektywami Mołotowa zaczęto konfiskować zboże, co doprowadziło w pierwszej połowie 1932 r., do pojawienia się głodu. Na skutek konfiskaty zboża kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców wsi w Ukrainie zmarło w tym czasie z głodu. Dopiero pod koniec kwietnia 1932 r. państwo zaczęło udzielać głodującym pomocy żywnościowej³.

² *Трагедия советской деревни...*, op. cit., t. 3, s. 227.

³ 6 marca zakończono kampanię gromadzenia zboża. Pod koniec kwietnia z portów zawrócono 15 tys. ton kukurydzy i 2 tys. ton pszenicy, które były już przeznaczone na eksport.

„Pierwsze przykazanie” i polityka „popędzania” pokazały, że kierownictwo ZSRR traktowało wieś ściśle funkcjonalnie, tj. wyłącznie jako źródło dostaw zboża mającego posłużyć do przyspieszenia uprzemysłowienia kraju. Przy czym, produkcja z kołchozów została uznana za taką samą własność państwową jak i produkcja sowchozów. Pracownikom sowchozów wypłacano jednakże płace, a rozliczenia za dniówki obrachunkowe wypracowane przez pracowników kołchozów musiały być regulowane w naturze. Ponieważ całe zboże zostało na mocy planu przekazane państwu, i prawie nic nie zostało, kołchoźnicy pracowali za darmo. Według relacji Stanisława Kosiora, połowa kołchozów w Ukrainie nie wydała swym członkom w 1931 r. żadnego wynagrodzenia za dniówki obrachunkowe⁴.

O głodzie na wsi, wywołanym niemożnością wykonania nierealistycznego planu i o konieczności zwiększenia pomocy żywnościowej pisali na początku czerwca w swych listach do Stalina i Mołotowa Hryhorij Petrowskij (Petrowski) i Włas Czubar. Odpowiedzią była rozdrażniona reakcja Stalina i wstrzymanie wwozu żywności do Ukrainy⁵. Nie zważając na prośby zmniejszenia planu gromadzenia zboża na 1932 r., kierowane przez ukraińską organizację partyjną, a także na ujawnienie podczas III Wszchukraińskiej Konferencji Partyjnej wstrząsających przypadków głodu i krytycznej oceny polityki wobec wsi, Mołotow i Kaganowicz zmusili konferencję do uchwalenia nierealnego planu, narzuconego przez Kreml⁶.

Uzasadniając konieczność udzielenia dodatkowej pomocy żywnościowej, zarówno Czubar, jak i Petrowskij pisali w swych listach o możliwych

W Chinach, Persji i Kanadzie dla potrzeb Komitetu gromadzenia zboża zakupiono 9,5 mln. pudów zboża. Zob. *Трагедия советской деревни...*, t. 3, s. 362–363, 365. W końcu maja głodujący zaczęli otrzymywać suszone ryby, kasze i inne produkty. Stalin uważał jednak, że *Україні дано więcej ніж ся jej належы* (z listu do Kaganowicza z 15 czerwca). Zob. *Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи...*, op. cit., s. 206.

⁴ С. В. Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид...*, op. cit., s. 183.

⁵ *Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи...*, op. cit., s. 205, 213.

⁶ Nowy plan państwowego gromadzenia ziarna ze zbiorów 1932 r. zatwierdzono dla Ukrainy w wysokości 356 mln. pudów — 40 mln. pudów mniej niż w 1931 r. Jednak i ten plan okazał się zbyt wysoki dla wycierzonego rolnictwa republiki. Pod adresem Mołotowa i Kaganowicza, których Stalin oddelegował do Kijowa, Biuro polityczne KC KP(b)U wysunęło żądanie obniżenia planu. Daremnie jednak ukraińscy komuniści starali się wpłynąć na Mołotowa i Kaganowicza. Chociaż Mykoła Skrypnyk mówił otwarcie o tym, że ukraińskim wsiom odebrano już wszystko, co tylko odebrać można było, Mołotow i Kaganowicz oświadczyli, że *nie będzie żadnych ustępstw czy też wahań w realizacji zadań postawionych Ukrainie przez partię i rząd radziecki* („Правда”, 14 lipca 1932 r.), a siły partyjne muszą zostać zmobilizowane do walki ze stratami i handlem zbożem. W końcu ukraińskie kierownictwo partyjne poddało się, plan został zatwierdzony (*Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.*, op. cit., s. 205).

przypadkach kradzieży zboża z nowych zbiorów. Czubar uprzedzał: *By zabezpieczyć się na zimę lepiej niż w zeszłym roku, chłopci zaczną masowo kraść ziarno. To, co obserwujemy w tej chwili — wykopywanie posadzonych ziemniaków, buraków, cebuli i innych roślin — powtórzy się w o wiele większej skali w czasie dojrzewania oziminy, jeśli zapasy żywności z uwolnionych rezerw nie wystarczą na dłużej niż do 1 lipca*⁷. O tym samym pisał Petrowskij: *Pomocy należy udzielić również dlatego, że głodni chłopci będą zbierać niedojrzałe ziarno i znaczna jego część może niepotrzebnie przepaść*⁸. W odpowiedzi Stalin z Kaganowiczem wstrzymali pomoc żywnościową i wprowadzili drakońskie „prawo o pięciu kłosach” — uchwałę „O ochronie mienia przedsiębiorstw państwowych, kołchozów i spółdzielni oraz wzmocnieniu własności socjalistycznej”, która za rozkradanie mienia kołchozowego i spółdzielczego przewidywała najwyższy wymiar kary wraz z konfiskatą całego majątku, w razie zaistnienia okoliczności łagodzących wyrok mógł zostać zmieniony na karę więzienia nie niższą niż 10 lat⁹.

Można z tego wyciągnąć następujący wniosek: stalinowska polityka wobec wsi oznaczała celowe pozbawienie kołchoźników i chłopów indywidualnych dostępu do wyprodukowanego przez nich zboża, w razie nie wywiązania się przez nich z planu gromadzenia zboża, co doprowadziło do śmierci głodowej części ludności. Ta część ludności została wyniszczona na skutek świadomej polityki państwa radzieckiego. W ten sposób, śmierć części ludności nastąpiła na skutek świadomego pozbawienia jej dostępu do artykułów żywnościowych, co stanowi akt zbrodni przeciwko ludzkości. Państwowa polityka gromadzenia zasobu zboża dotyczyła wszystkich rejonów wiejskich ZSRR, zatem wniosek ten dotyczy wszystkich osób zmarłych z głodu w tym okresie na terenie ZSRR.

HOŁODOMOR 1932–1933, JAKO ZBRODNI LUDOBÓJSTWA

PRZEDMIOT ZBRODNI LUDOBÓJSTWA

Zgodnie z Konwencją, za ludobójstwo uważa się pewne czyny, dokonane w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich. Zgodnie z ustaleniami Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy, za grupę narodową należy uważać zrzeczenie ludzi, powiązanych trwałym węzłem prawnym, takim jak wspólne obywatelstwo oraz odpowiednio, pewne prawa i obowiązki¹⁰.

Wykładnia „grupy narodowej” daje podstawy do traktowania zbiorowości ofiar Hołodomoru jako przedmiotu zbrodni ludobójstwa i represji politycznych w Ukrainie w okresie od listopada 1932 r. do sierpnia 1933 r., niezależnie od ich cech etnicznych, religijnych i innych.

Równocześnie, element wyniszczenia grupy polega także na wyniszczeniu znacznej części konkretnej grupy (...) część grupy powinna być dostatecznie duża, by mieć odpowiedni wpływ na całość grupy¹¹. Jak potwierdza praktyka działalności trybunałów międzynarodowych, dla zakwalifikowania zbrodni jako ludobójstwo wystarcza pojawienie się u podmiotu zamiaru zniszczenia istotnej części grupy. Dla określenia jaka część grupy jest uważana za istotną, należy koniecznie brać pod uwagę zarówno wskaźniki ilościowe jak i jakościowe. Na tej podstawie izba sądowa Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii w wyroku w sprawie Gorana Jeliscicia (1999 r.)¹² podkreśliła:

¹⁰ W. A. Schabas, *Genocide in International Law. The Crime of Crimes* (Cambridge, UK, 2000), zob. *Groups protected by the Convention*, s. 102–150 (R. Serbin, *The Ukrainian Famine of 1932-1933 and the UN Convention on Genocide*, s. 5).

¹¹ *Id.* at 10 (emphasis added).

Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro); Summary of the Judgment of 26 February 2007, p. 10.

¹² Prosecutor v. Goran Jelusic, ICTY (Trial Chamber I), Case No. IT-95-10 “Brcko”, Judgment of 14 December 1999.

⁷ Командири великого голоду, op. cit., s. 209.

⁸ Ibidem, s. 214.

⁹ Postanowienie z 7 sierpnia 1932 r. — przyp. red.

82. (...) Część grupy obrana za cel może zostać uznana za istotną albo z powodu zamiaru wyrządzenia szkody większości grupy, o której mowa, albo najbardziej eksponowanym członkom takiej grupy. (...) Zamiar ludobójstwa, może się zatem przejawiać w dwóch formach. Może on polegać na zamiarze wyniszczenia bardzo dużej ilości członków grupy, i w takim przypadku będzie on stanowił zamiar wyniszczenia grupy *en masse*. Choć może on również polegać na zamiarze wyniszczenia mniejszej ilości wybranych osób, przez wzgląd na skutki ich zniknięcia dla przetrwania tej grupy jako takiej.

Analiza statystyki demograficznej, dokonana przez uczonych ukraińskich i zagranicznych, wykazuje, że bezpośrednie straty narodu ukraińskiego poniesione na skutek Wielkiego Głodu w latach 1932–1933 wynoszą, według jednych danych 3,0–3,8 mln osób, według innych 4,0–4,8 mln osób¹³. Na analizowany okres (od listopada 1932 r. do sierpnia 1933 r.) przypada największa część ogólnej ilości zmarłych, ponieważ w okresie od stycznia do października 1932 r. zmarły z głodu dziesiątki tysięcy osób. W każdym razie ilość osób zmarłych z głodu w omawianym okresie, wynosi nie mniej niż 10% (według innych danych 15%) ogólnej ilości ludności Ukrainy. Jest to znaczna część narodu ukraińskiego i może być traktowana jako przedmiot zbrodni ludobójstwa zgodnie z Konwencją z 1948 r.

Należy podkreślić, że tajne uchwały KC WKP(b)¹⁴ z 14 i 15 grudnia 1932 r.¹⁵ zupełnie zmieniły politykę ukrainizacji i na równi z chłopami ob-

¹³ С. В. Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид...*, op. cit., s. 396–415.

¹⁴ Wszechzwiązkowa Partia Komunistyczna (bolszewików), *Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)* — nazwa obowiązująca w latach 1925–1952 (przyp. red.).

¹⁵ Uchwała KC z 14 grudnia 1932 r. poddawała „ukrainizację” ostrej krytyce, stwierdzając, że była ona prowadzona mechanicznie, bez uwzględnienia konkretnych cech szczególnych każdego rejonu, bez rzetelnego doboru bolszewickich kadr ukraińskich, co tylko ułatwiło elementom burżuazyjno-nacjonalistycznym, petlurowcom i innym, stworzenie swych własnych legalnych przykryć, swych ośrodków i organizacji kontrrewolucyjnych. KC KP(b)U i RKL zaproponowały zwracać szczególną uwagę na właściwe prowadzenie ukrainizacji (...), wypędzić elementy petlurowskie i burżuazyjno-nacjonalistyczne z organizacji partyjnych i radzieckich, rzetelnie dobierać i wychowywać ukraińskie kadry bolszewickie, zapewnić systematyczne kierownictwo partyjne i kontrolę nad prowadzeniem „ukrainizacji” (zob. *Голодомор 1932–1933 роки в Україні. Документи...*, op. cit., s. 477). Uchwała zawierała polecenie wstrzymania ukrainizacji na Północnym Kaukazie, a 15 grudnia 1932 r. na adres KC komunistycznych partii republik, komitetów krajowych i obwodowych, przewodniczących rad komisarzy ludowych, krajowych i obwodowych komitetów wykonawczych nadszedł telegram podpisany przez Stalina i Mołotowa, który informował o jeszcze jednej tajnej uchwałę KC z 15 grudnia. Wymagano niezwłocznego zakończenia ukrainizacji w każdej miejscowości na całym terenie ZSRR zamieszkałej przez Ukraińców w sposób zwarty. Poza Północnym Kaukazem (3106 tys. Ukraińców) były to takie regiony jak: obwody kurski (1,3 mln) i woroneski (1 mln.), Daleki Wschód, Syberia, Turkiestan (po 600 tys.).

ciążyły odpowiedzialnością za kryzys żywnościowy czołowych działaczy „ukrainizacji”, co zapoczątkowało eksterminację ukraińskich narodowych komunistów. Represjonowani w tym okresie liczni przedstawiciele elit kulturalnych, ekonomicznych i politycznych mieli ogromne znaczenie dla zapewnienia rozwoju narodu ukraińskiego. Z tego powodu, do opisu grupy, poza zmarłymi z głodu mieszkańcami wsi, powinni zostać włączeni również wszyscy ci, którzy stracili życie w wyniku represji politycznych.

Zgodnie ze stanowiskiem Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii w sprawie Bośnia i Hercegowina przeciwko Serbii i Czarnogórze, „grupa etniczna” stanowi *kulturalną, językową lub inną oczywiście wyrażoną odmienność cechującą mniejszość, zarówno wewnątrz państwa, jak i poza jego granicami*¹⁶.

Taka wykładnia/interpretacja terminu „grupa etniczna” zestawiona z sytuacją Ukraińców zamieszkałych na Kubaniu i z wydarzeniami lat 1932–1933 daje podstawy do uznania Ukraińców Kubania za grupę etniczną, która stała się przedmiotem zbrodni ludobójstwa. Za poprawnością takiego twierdzenia przemawiają następujące argumenty.

Polityka ukrainizacji terytorium, które w zwarty sposób zamieszkiwali etniczni Ukraińcy stanowiła oficjalną politykę ZSRR. Według danych Wszechzwiązkowego Spisu Ludności 1926 r. na Kubaniu mieszkało 915 tys. Ukraińców.

Polityka ukrainizacji spotykała się z poparciem ze strony ukraińskiej ludności Północnego Kaukazu. Ilość ukraińskich uczniów, uczęszczających do ukraińskich szkół, wzrosła z 12% w roku szkolnym 1928/1929 do 80% w roku szkolnym 1931/1932¹⁷. Polityka kulturalno-oświatowa była konstruowana pod kierunkiem ludowego komisariatu oświaty USRR i bezpośrednio samego Mykoły Skrypnyka oraz finansowana z budżetu USRR¹⁸. Jednakże, na mocy tajnej uchwały KC WKP(b) z 14 grudnia 1932 r. polityka ukrainizacji została zaniechana. Ukraińskie życie kulturalne na Kubaniu zostało poddane represjom: wszystkie ukraińskie szkoły zmieniły język wykładowy na rosyjski, ukraińskie podręczniki zamieniono podręcznikami rosyjskimi, zamknięto gazety i czasopisma, ukazujące się w języku ukraińskim, tak samo zresztą jak i wiele innych ukraińskich instytucji kulturalnych. Wielu ich pracowników,

¹⁶ *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Summary of the Judgment of 26 February 2007, s. 9.

¹⁷ С. В. Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид...*, op. cit., s. 287–288.

¹⁸ Дж. Мейс, *Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.)*, „Український історичний журнал” 1995, nr 1, zob. <http://maidan.org.ua/n/lib/1044901106>

jako wrogów władzy radzieckiej, spotkały represje¹⁹. Na mocy tajnej uchwały KC WKP(b) z 15 grudnia ukrainizacja została zlikwidowana również w innych rejonach zamieszkiwanych w sposób zwarty przez Ukraińców. Na ogół zachowali oni swój język i kulturę: 729 tys. z nich za język ojczysty uznała język ukraiński. W niektórych rejonach Kubania Ukraińcy stanowili ok. 80%, a nawet 90%²⁰, a łącznie na Północnym Kaukazie mieszkało 3 mln 106 tys. Ukraińców.

ELEMENTY ZBRODNI LUDOBÓJSTWA

Ogólnie rzecz biorąc, masowa śmierć głodowa milionów Ukraińców i setki tysięcy mieszkańców wsi na Kubaniu została spowodowana przez następujące działania kierownictwa partyjno-radziecko-gospodarczego ZSRR:

- Celowe i przymusowe narzucenie nierealnego planu gromadzenia zasobów zboża ze zbiorów 1932 r., i zignorowanie protestów kierownictwa ukraińskiego.
- Podjęcie uchwały Centralnego Komitetu Wykonawczego (CKW) i Rady Komisarzy Ludowych (RKL) ZSRR z 7 sierpnia 1932 r. „O ochronie majątku przedsiębiorstw państwowych, kołchozów i spółdzielni oraz wzmocnieniu własności socjalistycznej” („O pięciu kłosach”).

¹⁹ Mieszkańców Kubania spotkał ten sam los, co ukraińskich chłopów — zmasowane rewizje, konfiskata żywności, a po 22 stycznia 1933 r. — blokada, pozbawienie możliwości wyjazdu w poszukiwaniu artykułów żywnościowych. Doszła do tego dyskryminacja na podstawie kryterium etnicznego. Punkt 7. uchwały KC WKP(b) „O gromadzeniu zboża na Ukrainie, Północnym Kaukazie i w Obwodzie Zachodnim” z 14 grudnia 1932 r. postanawiał, że *lekkomyślna, nie związana z interesami kulturalnymi ludności, nie bolszewicka „ukrainizacja” niemal połowy rejonów północnego Kaukazu przy kompletnym braku kontroli nad ukrainizacją szkół i prasy przez organy władz krajowych, stworzyła wrogom Władzy Radzieckiej legalną formę organizacji sprzeciwu kułaków, oficerów, kozaków-reemigrantów, członków Rady Kubania i innych, wobec działań i zadań Władzy Radzieckiej*, (zob. *Голодомор 1932–1933 роки в Україні. Документи...*, op. cit., s. 476). *W celu zdławienia oporu stawianego kampanii gromadzenia państwowego zasobu zbożowego przez elementy kułackie oraz ich posługaczy „partyjnych” i bezpartyjnych KC i RKL ZSRR podjęło decyzję między innymi o natychmiastowym przedstawieniu biurowości organów władzy radzieckiej i organów spółdzielczych w „ukrainizowanych” rejonach Północnego Kaukazu, jak również wszystkich ukazujących się gazet i czasopism, z języka ukraińskiego na język rosyjski, jako bardziej zrozumiałych dla mieszkańców Kubania, o przygotowaniu i zmianie języka nauczania w szkołach na język rosyjski. KC i RKL zobowiązują komitet krajowy i krajowy komitet wykonawczy do natychmiastowej kontroli i poprawy składu pracowników szkół w rejonach „ukrainizowanych”,* (zob. *Голодомор 1932–1933 роки в Україні. Документи...*, op. cit., s. 477).

²⁰ <http://ukrsvit.kiev.ua/us/gazeta/statii.html.vatra2>

- Dyrektywę KC WKP(b) z 29 października wydaną z inicjatywy W. Mołotowa i telegram W. Mołotowa i M. Chatajowycza (Chatajowicz) z 5 listopada o nasileniu represji²¹.
- Podjęcie uchwał KC KP(b)U²² z 18 listopada i RKL USRR z 20 listopada „O działaniach poprzedzających nasilenie kampanii gromadzenia zboża” przygotowanych przez komisję W. Mołotowa²³.
- Utworzenie „trójek” i Kolegiów Specjalnych OGPU²⁴ (OSO²⁵), które uzyskały prawo do rozpatrywania spraw „zbożowych” w trybie przyspieszonym oraz do stosowania kary śmierci²⁶.

²¹ USRR miała dostarczyć 282 mln pudów zboża. Kołchozy — 224,1 mln, gospodarze indywidualni — 36,9 mln, sowchozy — 21 mln pudów. Równocześnie Mołotow wywalczył przyjęcie dyrektywy KC KP(b)U o wzmocnieniu wsparcia organów wymiaru sprawiedliwości dla kampanii gromadzenia zasobu zboża. Sądy zostały zobowiązane do rozpatrywania tej kategorii spraw poza kolejnością, na sesjach wyjazdowych, oraz do stosowania surowych represji. Zob. *Трагедия советской деревни...*, t. 3, s. 528–529; *Голодомор 1932–1933 роки в Україні. Документи...*, op. cit., s. 371–372.

²² Komunistyczna Partia (bolszewików) Ukrainy, *Комуністична Партія (більшовиків) України* — przym. red.

²³ Uchwały te zobowiązywały do wykonania planu gromadzenia zboża do 1 stycznia 1933 r. i utworzenia funduszy nasiennych do 15 stycznia 1933 r. W celu zduszenia sabotażu w szeregach urzędniczych zażądano postawienia przed sądem księgowych, rachmistrzów, intendentów, magazynierów i wszystkich, którzy nie wykazywali zboża w ewidencji, jako rozkradających mienie państwowe i społeczne. Uchwała partyjna stwierdzała, że zboże jest a wykonaniu planu stoją na przeszkodzie komuniści-szkodnicy oraz byli petlurowcy. Zob. *Колективізація і голод на Україні...*, op. cit., s. 548–549; *Голодомор 1932–1933 роки в Україні. Документи...*, op. cit., s. 392–393.

²⁴ Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny (policja polityczna), *Об'єднане державне політичне управління* — nazwa obowiązująca w latach 1923–1934 (przym. red.).

²⁵ OSO — *Особое совещание* przy OGPU (przym. red.).

²⁶ 21 listopada Mołotow, Czubar, Stroganow i Kałmanowicz zwrócili się do Stalina z prośbą o udzielenie KC KP(b)U w osobie komisji specjalnej (sekretarz generalny KC, przewodniczący OGPU USRR i przedstawiciel Centralnej Komisji Kontroli) prawa ostatecznego rozstrzygnięcia kwestii zastosowania kary śmierci w czasie trwania kampanii gromadzenia zboża. Komisja Specjalna KC KP(b)U miała co dziesięć dni przedstawiać KC WKP(b) sprawozdanie o decyzjach podjętych w takich sprawach. Podobne komisje szczebla obwodowego, składające się z pierwszego sekretarza komitetu obwodowego i obwodowej Komisji Kontroli, naczelnika obwodowego wydziału OGPU i prokuratora obwodowego zostały powołane na mocy uchwały Biura Politycznego KC KP(b)U z 5 grudnia 1932 r. w celu przyspieszenia represji. Sądy miały rozpatrywać sprawy nie dłużej niż w ciągu 4 do 5 dni pod bezpośrednim kierownictwem i nadzorem komisji. Analogiczne «trójki» i Kolegia Specjalne (OSO) zostały powołane w obwodowych wydziałach OGPU (rozkaz OGPU USRR z 11 grudnia 1932 r.). Zob. *Трагедия советской деревни*, op. cit., s. 548; *Голодомор 1932–1933 роки в Україні. Документи...*, op. cit., s. 443, 472.

- Wprowadzenie praktyki wpisywania wsi i kołchozów na „czarną tablicę” z inicjatywy Ł. Kaganowicza, początkowo na Kubaniu (uchwałą biura Północnokaukaskiego Komitetu Krajowego WKP(b) z 4 listopada) a następnie w Ukrainie (Uchwałą CKW i RKL USRR z 6 grudnia)²⁷.
- Zmasowane rewizje w zagrodach chłopskich w grudniu 1932 r. z zamiarem wykrycia przehandlowanego i rozkradzionego zboża” na mocy uchwał z 18 i 20 listopada 1932 r., nasilenie na Ukrainie i na Kubaniu represji w sprawach „zbożowych”.
- Podjęcie tajnych uchwał KC WKP(b) z 14 i 15 grudnia 1932 r. o nasileniu represji wobec „sabotażystów z legitymacją partyjną w kieszeni” i likwidację ukraińskich Kubania i innych regionów zamieszkałych w sposób zwarty przez Ukraińców w ZSRR; uchwały te zapoczątkowały represje wobec narodowych komunistów.
- Deportowanie na Północ ponad 62 tys. chłopów z Kubania za „sabotaż”.
- Podjęcie 29 grudnia 1932 r., pod presją Ł. Kaganowicza, decyzji KC KP(b)U o konfiskacie zapasów nasion siewnych.
- Telegram J. Stalina z 1 stycznia 1933 r. zawierający żądanie wydania zboża, grożący represjami wobec tych, którzy żądania nie spełnią.
- Dyrektywę RKL ZSRR i KC WKP(b) z 22 stycznia, która ustanowiła blokadę głodujących w Ukrainie i na Kubaniu przez utworzenie kurtyn operacyjnych na dworcach i zamknięcie dróg gruntowych przez oddziały specjalne²⁸.
- Uchwałę rządu z 17 lutego 1933 r. podjętą z inicjatywy M. Chatajowycza i P. Postyszewa, zgodnie z którą obowiązkowe dostawy nasion siewnych miały być prowadzone przy zastosowaniu metod kampanii gromadzenia państwowego zasobu zboża z przeznaczeniem ich części na potrzeby osób przeprowadzających rekwizycje²⁹.

²⁷ Zob. *Командири великого голоду...*, s. 260.

²⁸ Na dworcach kolejowych utworzono punkty filtracyjne. Czekiści, milicja i miejscowi aktywiści objęli kontrolą drogi gruntowe. Według danych OGPU w ciągu pięćdziesięciu dni od ukazania się dyrektywy zatrzymano 219,5 tys. mieszkańców wsi, w tym w USRR — 38 tys., na Północnym Kaukazie — 47 tys., w Obwodzie Centralnoczarnozemskim — 44 tys., w Obwodzie Zachodnim — 5 tys., a na kolei — 65 tys. mieszkańców wsi. Spośród zatrzymanych 186,5 tys. osób odstawiono w konwojach do miejsca zamieszkania, niemal 3 tys. zostało skazanych, a pozostali oczekiwali na rozprawy sądowe lub na czas śledztwa zostali umieszczeni w obozach filtracyjnych. Zob. C. B. Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид...*, op. cit., s. 310.

²⁹ W końcu stycznia 1932 r. na Ukrainę ponownie wysłano P. Postyszewa w celu przygotowania wiosennych zasiewów, które w warunkach powszechnego głodu i braku nasion przedstawiały się problematycznie. Już 23 września 1932 r. z inicjatywy Stalina KC WKP(b)

- Podjętą z inicjatywy P. Postyszewa uchwałą KC KP(b)U z 31 marca 1933 r., na mocy której pomoc żywnościowa była udzielana wyłącznie osobom zdolnym do pracy³⁰.
- Zainicjowane przez P. Postyszewa represje polityczne w 1933 r., skierowane przeciw inteligencji i narodowym komunistom, kampania przeciw „skrypnikowszczyźnie”³¹.
- Pełne zniszczenie wszelkich form ukraińskiego życia etniczno-kulturalnego na Kubaniu.

Wyszczególnione działania potraktowane łącznie oznaczają stworzenie dla wyżej wymienionych grup takich warunków życia, które zostały obli-

i RKL ZSRR podjęły uchwałę, na mocy której odrzucono wszystkie propozycje udzielenia pożyczek nasiennych, a sowchozy i kołchozy zostały uprzedzone, że nie zostanie ona udzielona ani na zasiew ozimin, ani na zasiew zbóż jarych. Z tego powodu Postyszew 4 lutego oświadczył, że nasiona będą gromadzone metodami kampanii gromadzenia zboża. Ponieważ w głodujących wsiach nie było zboża, kierownictwo partyjne ustaliło nagrodę za donos — każdy, kto wskazał gdzie sąsiad chowa zboże, otrzymywał od 10 do 15% ujawnionego zboża, jako premię. 17 lutego 1933 r. „działania” te zostały zatwierdzone uchwałą rządową. Zob. C. B. Кульчицький, *1933: трагедія голоду...*, op. cit., s. 41.

³⁰ 19 lutego 1933 r. Postyszew uzyskał zgodę Stalina na uwolnienie państwowych zapasów zboża w ilości 3 mln pudów, w celu udzielenia pomocy żywnościowej mieszkańcom wsi. Jednakże skala głodu zwiększała się z każdym dniem. Postyszew zdecydował zatem, że nie warto żywić niepracujących. W uchwale KC KP(b)U z 31 marca 1933 r. o przebiegu przygotowań do zasiewów wiosennych, przewidziano: *Wydanie Obwodowemu Komitetowi Partii w Kijowie polecenia przeprowadzenia następujących działań w sprawie organizacji pomocy żywnościowej dla biedujących kołchoźników i indywidualnych chłopów: (...) b/ podzielenie wszystkich hospitalizowanych na chorych i zdrowiejących, znaczne polepszenie wyżywienia tych drugich w celu jaknajszybszego zwolnienia ich do pracy*, cyt. za *Голодомор 1932–1933 роки в Україні. Документи...*, op. cit., s. 802. Podzielono chłopów na tych, którzy mogli odrabiać dniówki obrachunkowe i osłabionych przez głód, którzy pracować nie mogli. Ci pierwsi mogli przetrwać, ci drudzy umierali. Tak wyglądała „charytatywna” pomoc państwa.

³¹ Pod koniec lutego 1933 r. rozpoczęła się kampania skierowana przeciw Mykole Skrypnikowi, który został usunięty ze stanowiska ministra oświaty. Wszystko co wiązało się w Ukrainie z odrodzeniem literackim, zaprowadzeniem literackiego standardu językowego, powstaniem nowych słowników, rozwojem teatru, badaniami historycznymi, ukraińską szkolnictwem, zostało opatrzone piętnem „skrypnikowszczyzny” i stało się przedmiotem nieustających represji politycznych w latach 1933–1934. W czerwcu 1933 r. na plenum KC KP(b)U Postyszew oskarżył Skrypnika o „odchylenie” nacjonalistyczne i o „wszelkie trudności zeszłego roku”, oskarżył go też o przetrzymywanie w Ludowym Komisariacie Oświaty „zwolenników odchylenia, szkodników i kontrrewolucjonistów”. Skrypnik nie wytrzymał szykanowania i 7 lipca 1933 r. popełnił samobójstwo. W 1934 r. o „burżuazyjny nacjonalizm” i „terroryzm” oskarżono najwyższej rangi pisarzy, którzy byli autorami fenomenu nazwanego później „rozstrzelanym odrodzeniem”. W ten sposób śmierć głodowa została sprzęgnięta z represjami przeciw narodowej ukraińskiej elicie kulturalnej, intelektualnej, artystycznej i politycznej. Zob. Дж. Мейс, *Політичні причини Голодомору в Україні...*, op. cit., <http://maidan.org.ua/n/lib/1044901106>.

czony na spowodowanie ich częściowego wyniszczenia fizycznego i stanowią elementy zbrodni ludobójstwa (artykuł 2. ustęp „c” Konwencji). Można również wykazać, że działania te były rozmyślne. Tym samym zostanie równocześnie wykazane, że Wielki Głód w latach 1932–1933 stanowi zbrodnię przeciw ludzkości, ponieważ w danych warunkach śmierć znacznej części ludności miała miejsce na skutek rozmyślnego pozbawienia jej dostępu do produktów żywnościowych (podpunkt „b” ustępu 1. artykułu 7. Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego).

Przebieg wydarzeń, które doprowadziły do ludobójstwa, można po prostu przedstawić w następujący sposób. Po tym, jak nierealny plan gromadzenia państwowego zasobu zboża nie został zrealizowany, Stalin zrzucił odpowiedzialność za ten fakt na chłopów, którzy według niego, dopuścili się sabotażu zbioru plonów, a także na ukraińskich komunistów, którzy to tolerowali. Podjęto decyzje partyjne i państwowe, żądające zwrotu zboża wydanego chłopom na rachunek przyszłych zbiorów, jako wynagrodzenie w naturze za dniówki obrachunkowe. Wprowadzały one grzywny w formie naturalnej i pozwalały na prowadzenie rewizji w celu rekwizycji wcześniej wydanego zboża, jak również zachęcały OGPU do zintensyfikowania represji politycznych przy pomocy procedur przyspieszonych i stosowania kary śmierci.

Zmasowane rewizje i inne działania represyjne, nie przyniosły pożądanych rezultatów, wobec czego mieszkańcy wsi na początku 1933 r. otrzymali od „wodza” ultimatum: wydadzą zboże dobrowolnie, albo zostaną surowo ukarani. Z tego powodu rewizje i kary wymierzane w naturze zostały połączone w jedną akcję represyjną — chłopom zarekwirowano wszelkie produkty żywnościowe. 22 stycznia 1933 r. ustanowiono blokadę, która nie pozwalała chłopom na poszukiwanie żywności poza ich miejscem zamieszkania, w rejonach lepiej zaopatrzonych. Doprowadziło to do masowego głodu i śmierci milionów ludzi na wsi. Równolegle rozgorzała kampania represji politycznych skierowanych przeciw narodowo zorientowanym kadrom komunistycznym i inteligencji. Zrzucano na nie odpowiedzialność za niewykonanie planu gromadzenia zboża, uznano za wrogów ludu, a ukraińskie życie kulturalne w rejonach zamieszkałych w sposób zwarty przez Ukraińców, praktycznie zamarło.

Celowa rusyfikacja Ukraińców przyniosła skutki w postaci formalnego zmniejszenia ich liczebności: według spisu z 1937 r. 3 mln. obywateli RSFSR uznało się za Ukraińców (według spisu z 1926 r. było ich 7,8 mln). Wraz z likwidacją ukrainizacji młodsze pokolenia Ukraińców traciły możliwość zachowania swej tożsamości etnicznej. W stosunku do Ukraińców Kubania

prowadzone również było *przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy* (ustęp „e” artykułu 2. Konwencji).

MOTYW ZBRODNI

Konwencja nie wymaga ustalenia motywu podmiotu przestępstwa. Równocześnie może ono być pomocne w określeniu zbrodniczego zamiaru podmiotu przestępstwa.

Klucz do zrozumienia motywów wywołania sztucznego głodu można znaleźć w liście Stalina do Kaganowicza z 11 sierpnia 1932 r.:

(...) Najważniejsza teraz jest Ukraina. Sprawy na Ukrainie wyglądają po prostu źle. Jest źle po linii partyjnej. Mówią, że w dwóch obwodach Ukrainy (zdaje się, że w kijowskim i dnipropietrowskim) około pięćdziesięciu komitetów rejonowych opowiedziało się przeciw planowi gromadzenia zapasów zboża, uznając go za nierealny. W innych rejonach sprawy, jak donoszą, nie przedstawiają się lepiej. Do czego to podobne? To nie partia, a parlament, karykatura parlamentu. Zamiast kierować rejonami, Kosior cały czas lawirował między dyrektywami KC WKP(b) a żądaniami rejonowych komitetów partii, i proszę — dolawiował się. Dobrze mówił Lenin, że człowiek nie mający dość odwagi, by we właściwym momencie wystąpić przeciw ogólnej tendencji, nie może zostać prawdziwym bolszewickim przywódcą. Kiepsko po linii radzieckiej. Czubar to żaden przywódca. Kiepsko po linii OGPU. Redensowi nie odpowiada dowodzenie walką z kontrrewolucją w tak dużej i specyficznej republice jak Ukraina.

Jeśli nie weźmiemy się już teraz za poprawę sytuacji na Ukrainie, możemy ją stracić. Mieście na uwadze, że Piłsudski nie śpi, a jego agentura na Ukrainie jest wielokrotnie silniejsza niż myśli Redens czy Kosior. Proszę mieć również na uwadze, że w ukraińskiej partii (500 tysięcy członków, che, che) kręci się niemało (tak właśnie: niemało!) zgnilizny, jawnych i niejawnych petlurowców, w końcu — bezpośrednich agentów Piłsudskiego. Jak tylko sprawy się pogorszą, elementy te nie omieszkają otworzyć przeciw partii frontu wewnątrz (i na zewnątrz). Najgorsze jest to, że ukraińskie kierownictwo nie dostrzega tych zagrożeń. Tak dalej być nie może.

Należy:

- a) zabrać z Ukrainy Kosiora i zamienić go na Was, pozostawiwszy Was na stanowisku sekretarza KC WKP(b);*
- b) równocześnie przenieść na Ukrainę Balickiego na stanowisko przewodniczącego ukraińskiego OGPU (...), a Redensa zrobić zastępcą Balickiego na Ukrainie;*

- c) *po kilku miesiącach wymienić Czubarę na innego towarzysza, powiedzmy — Hryńko lub kogokolwiek innego, a Czubarę zrobić zastępcą Mołotowa w Moskwie (Kosiora można zrobić jednym z sekretarzy KC WKP(b));*
- d) *Postawić sobie za cel przekształcenie Ukrainy w krótkim okresie w prawdziwą twierdzę ZSRR, w rzeczywistości wzorcową republikę. Nie żałować na to pieniędzy.*

Bez tych i im podobnych działań (wzmocnienie gospodarcze i polityczne Ukrainy, a przede wszystkim jej rejonów przygranicznych itp.), powtarzam — możemy stracić Ukrainę⁵².

Kryzys gospodarczy i społeczny, który ogarnął ZSRR na początku 1932 r., zagroził reżimowi radzieckiemu. Głód, spowodowany przez rozkułaczanie, przymusową kolektywizację, złą organizację kołchozów i ich ubóstwo; bezwzględne i niekończące się rekwizycje zboża z przeznaczeniem na eksport w celu spłaty zadłużenia zagranicznego, opór chłopów, którzy nie chcieli uznać "nowego prawa pańszczyźnianego" i pracować bez wynagrodzenia; problemy z uprzemysłowieniem — wszystko to rodziło w partii komunistycznej wątpliwości co do słuszności obranej drogi, ukrytą, a niekiedy również otwartą frondę. Kryzys gospodarczy mógł się przekształcić w kryzys polityczny. Niektórzy członkowie rosyjskiego rządu — O. Smirnow, W. Tołmaczow, M. Ejsmont uważając, że Stalin ponosi odpowiedzialność za klęskę kampanii gromadzenia zboża postanowili go o to oskarżyć. 27 listopada 1932 r. Stalin zwołał połączone posiedzenie biura politycznego KC i Prezydium Centralnej Komisji Kontrolnej WKP(b), na którym wystąpił przeciwko grupie Smirnowa. Oświadczył, że do kołchozów i sowchozów z zamiarem zorganizowania szkodnictwa i sabotażu przeniknęły elementy antyradzieckie, oraz że znaczna część komunistów na wsi ma niewłaściwy stosunek do kołchozów i sowchozów. Stalin wezwał do zastosowania siły w celu wykorzenia sabotażu i zjawisk antyradzieckich, a także podkreślił: *Byłoby nierozsądne gdyby komuniści, ze względu na to, że kołchozy stanowią socjalistyczną formę gospodarowania, nie odpowiedzieli niszczącym uderzeniem na razy wymierzane przez tych pojedynczych kołchoźników i kołchozy⁵³.*

Największym zagrożeniem dla władzy Stalina, była według niego Ukraina. Był ewidentnie przerażony oporem ukraińskiego biura politycznego okazanym wobec uchwalenia planu gromadzenia zboża, uchwalenia prawa „O pięciu kłosach”. Stalin obawiał się sojuszu „petlurówców” z Piłsud-

skim i podejrzewał ukraińskich komunistów o kontakty z Polakami. Rzeczą charakterystyczną jest fakt, że pisząc „Najważniejsza teraz jest Ukraina”, „najważniejsza” wyróżnił kursywą. Stalin najbardziej obawiał się utraty Ukrainy, która w okresie ukrajinizacji dorobiła się własnej narodowo zorientowanej elity partyjno-radzieckiej (Ukraińcy stanowili absolutną większość członków KP(b)U), domagała się przyłączenia do republiki położonych w przygranicznych obwodach Rosji i Białorusi terenów zdominowanych przez ludność ukraińską, prowadziła tam aktywną politykę ukrajinizacji i w warunkach kryzysu mogła skorzystać ze swych uprawnień i wystąpić ze składu ZSRR.

Pod koniec lat 30. polityka ukrajinizacji wykroczyła daleko poza granice przewidziane przez bolszewików. Ukraińska świadomość narodowa osiągnęła w tym czasie poziom zagrażający jedności ZSRR. Ukraina starała się prowadzić samodzielną politykę, w tym również w dziedzinie stosunków międzynarodowych. Jeden z liderów KC KP(b)U Wołodymyr Zatonśkyj stwierdził, że nadrzędnym celem ukrajinizacji jest wzmocnienie Ukraińskiej SRR jako organizmu państwowego w ramach ZSRR⁵⁴. Taki rozwój wydarzeń nie mógł być w interesie Stalina i jego ekipy. Gdyby procesy w Ukrainie rozwinęły się w innym kierunku, miałyby to wpływ na przebieg wszystkich procesów w ZSRR, ponieważ Ukraina była jedyną jednostką narodową i państwową, która była w stanie przeciwstawić się naciskom Kremla. Dlatego Stalin zdecydował się na wojnę z ukraińską wsią stanowiącą fundament narodowego organizmu państwowego. Podjął decyzję o zadaniu wsi prewencyjnego ciosu niszczącego i zlikwidowanie w ten sposób zagrożenia dla swego reżimu. James Mace celnie stwierdził w 1982 r.: *Stalin chciał zniszczyć naród ukraiński jako czynnik polityczny i jako organizm społeczny⁵⁵.* Właśnie to było motywem jego zbrodni.

Kubań stanowił drugi po Ukrainie, i jedyny w ZSRR, region, zamieszkały w 2/3 przez etnicznych Ukraińców. Znajdował się on pod największym wpływem Ukrainy (ze wszystkich regionów zamieszkałych w sposób zwarty przez Ukraińców). Kubań stanowił również ośrodek wolności kozackich, dlatego kozacy stali się nie mniejszymi „ulubieńcami” Stalina, niż Ukraińcy i znaleźli się na ostrzu represji reżimu radzieckiego. Tak jak na Ukrainie, również i tu stawiano największy opór kolektywizacji, dlatego nieprzypadkowo Stalin uznał kozaków Kubania za źródło poważnego zagrożenia dla swej władzy.

⁵² *Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936...*, op. cit., s. 273–274.

⁵³ С. В. Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид...*, op. cit., s. 264–265.

⁵⁴ Дж. Мейс, *Політичні причини Голодомору в Україні...*, op. cit., <http://maidan.org.ua/n/lib/1044901106>.

⁵⁵ С. В. Кульчицький, *Нищення для порятунку*, „Критика” 2008, nr 3, s. 15–17.

ZAMIAR

Elementem decydującym o kwalifikacji zbrodni ludobójstwa, jest zgodnie z Konwencją istnienie bezpośredniego zamiaru wyniszczenia członków pewnej grupy z powodu ich przynależności do niej. Czyny określone przez przepisy art. II Konwencji, wyraźnie wymagają zaistnienia pewnych czynników subiektywnych, wśród których zamiar, jako niezbędny składnik zbrodni ludobójstwa stanowi decydujący element kwalifikacji przestępstwa: *czyny określone w artykule 2. powinny zostać dokonane z zamiarem wyniszczenia (chronionej) grupy w całości lub w jej części.*⁵⁶

Czy Stalin miał zamiar wywołania sztucznego głodu? Poglądy uczonych różnią się w tej kwestii. Jedna grupa badaczy uważa, że głód na skalę masową zaczęto przygotowywać już w 1930 r. by ograniczyć potencjał rozwojowy narodu ukraińskiego i przekształcić go w naród niewolników, którzy będą pokornie pracować w kołchozach i nie będą stanowić zagrożenia dla władzy radzieckiej. Druga grupa badaczy uważa, że polityka Stalina była polityką zbrodniczą, lecz pojawienie się głodu tłumaczy złożoną sytuacją polityczną, chęcią przeprowadzenia modernizacji gospodarki, spłatą odsetek od kredytów zagranicznych. Ta grupa badaczy neguje bezpośredni zamiar wywołania sztucznego głodu i nie zgadza się z kwalifikacją prawną głodu w latach 1932–1933, jako ludobójstwa.

Myszę, że nie można z pełnym przekonaniem odpowiedzieć na pytanie, czy Stalin miał uprzednio opracowany plan wyniszczenia ukraińskich chłopów poprzez wywołanie sztucznego głodu. Warto tu odwołać się do stanowiska badacza głodu w ZSRR Andrei Graziosi, który uogólnia różne wyjaśnienia przyczyn Hołodomoru⁵⁷. Otóż, stwierdza on, że głód w trzecim kwartale 1932 r. został spowodowany przez te same przyczyny, które doprowadziły do głodu w pierwszej połowie 1931 r., tj. niezrealizowanie zawyżonego planu gromadzenia zboża. A w październiku 1932 r. Stalin podjął decyzję o wykorzystaniu głodu w celu wyniszczenia chłopów w Ukrainie i na Kubaniu, które stawały najbardziej zdecydowany opór „nowemu prawu pańszczyzny”. W szczególności, wszelkie działania kierownictwa partyjno-radzieckiego ZSRR od października 1932 r., świadczyły o bezpośrednim zamiarze wywołania Hołodomoru i zastosowania represji przeciw tym, którzy stanęli na przeszkodzie planom Kremla.

⁵⁶ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide..., op. cit., s. 9.

⁵⁷ А. Грациози, Советский голод и украинский Голодомор, [w:] <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1406>

I tak, 22 października 1932 r. Stalin udzielił komisjom Mołotowa i Kaganowicza nadzwyczajnych uprawnień w Ukrainie i na Kubaniu w celu wykonania planu gromadzenia zboża. Decyzje podjęte przez organy partyjne i radzieckie z inicjatywy tych komisji, świadczą o planach odebrania chłopom zboża rozdane im za wykonaną pracę i rekwizycji pozostałej żywności (mięsa, ziemniaków) przy zastosowaniu masowych rewizji i kary grzywny wymierzonej w naturze. Wprowadzono surowe kary dla chłopów i funkcjonariuszy lokalnych („sabotażystów z legitymacją partyjną w kieszeni”) rozdzielających między głodnych chłopów wynagrodzenie w zbożu za przepracowane dniówki obrachunkowe. Setki z nich rozstrzelano, tysiące aresztowano i sądzono.

O planach zniszczenia ukraińskiej „frondy” i zrzucenia na nią odpowiedzialności za celowo wywołany głód, świadczą również plany OGPU i ich realizacja. W końcu listopada 1932 r. Stalin oddelegował do Ukrainy nadzwyczajnego pełnomocnika OGPU Wsewołoda Balickiego z zadaniem spreyczowanym w rozkazie operacyjnym dla OGPU USRR nr 1 z 5 grudnia, w którym stwierdzano, że w Ukrainie panuje *zorganizowany sabotaż kampanii gromadzenia zasobów zboża i jesiennych siewów, zorganizowane masowe kradzieże w kołchozach i sowchozach, terror w stosunku do najbardziej nieugiętych i sprawdzonych komunistów i aktywistów na wsi, przrzucanie dziesiątków tysięcy emisariuszy, rozpowszechnianie petlurowskich ulotek*. Wynika z tego wniosek o *bezwzględny istnieniu na Ukrainie zorganizowanego kontrrewolucyjnego podziemia powstańczego, powiązanego z zagranicą i wywiadami zagranicznymi, głównie z polskim sztabem generalnym*. Rozkaz kończyło wyznaczenie zadania: *Podstawowym i głównym zadaniem jest dokonanie gwałtownego wyłomu, wykrycie i rozgromienie kontrrewolucyjnego podziemia powstańczego oraz zadanie zdecydowanego ciosu wymierzonego we wszelkie kułacko-petlurowskie elementy, które aktywnie przeciwstawiają się i niweczą zasadnicze działania podejmowane na wsi przez Władzę Radziecką i partię*⁵⁸.

W rozkazie operacyjnym nr 2 z 13 lutego 1933 r. dla OGPU USRR Balicki podsumowywał wykonanie rozkazu Stalina: *grupa uderzeniowo-operacyjna nr 2 wykryła kontrrewolucyjne podziemie powstańcze na Ukrainie, które objęło niemal dwieście rejonów, ponad trzydzieści stacji kolejowych i wagonowni, szereg punktów w pasie przygranicznym. W trakcie likwidacji znajduje się ujawniony kontakt z zagranicznymi ukraińskimi ośrodkami nacjonalistycznymi (URL, UWO, UNDO) i polskim Sztabem Generalnym*⁵⁹. W ten sposób OGPU

⁵⁸ Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов, Всеволод Балицький..., op. cit., s. 189.

⁵⁹ Розсекречена пам'ять..., op. cit., s. 511–512.

otrzymała gotową strategię wykrywania sztucznie utworzonych organizacji kontrrewolucyjnych. Uświadomienie sobie przez Stalina, że *problem narodowy jest w swej istocie problemem chłopskim*⁴⁰, skłaniało go do równoczesnego rozwiązania problemu narodowego i chłopskiego. W ten sposób zaczęła się realizacja planu wyniszczenia narodowej elity politycznej, której przedstawiciele zostali oskarżeni o zмовę z chłopami-sabotażystami (por. list Stalina do Kaganowicza z 11 sierpnia 1932 r.). W szczególności, 14 i 15 grudnia 1932 r. biuro polityczne KC WKP(b) podjęło dwie tajne uchwały wprowadzające szczególną politykę narodową w stosunku do Ukraińców (nie dotyczyło to innych grup etnicznych). Zgodnie z tymi uchwałami odpowiedzialnością za kryzys żywnościowy zostali obciążeni nie tylko chłopci, ale też ukraińska elita polityczna.

20 grudnia 1932 r. na propozycję Kaganowicza biuro polityczne KC KP(b)U podjęło decyzję o mobilizacji do podniesienia wskaźników gromadzenia zboża. W tym celu 29 grudnia wydano rozkaz odstawienia zboża z wszelkich funduszy kołchozowych, w tym również z funduszu nasiennego. Nie sposób tego zakwalifikować inaczej jak tylko celowe pozbawienie chłopów ostatnich posiadanych zapasów zboża.

1 stycznia 1933 r. rozesłano składający się z dwóch punktów telegram *wodza, nauczyciela i przyjaciela wszystkich mieszkańców wsi*. Punkt pierwszy: ci, którzy dobrowolnie wydadzą państwu *skradzione i ukryte wcześniej zboże*, nie zostaną poddani represjom. Punkt drugi: w stosunku do tych, którzy nadal ukrywają zboże, zostaną podjęte najsurowsze środki karne. Wymagano wydania wszelkiego zboża nieewidencjonowanego. Jeśli nie wydasz — będzie przeszukanie. Znajdą zboże — kara śmierci lub 10 lat więzienia. Nie znajdą — zabiorą w formie kary inną żywność. Skutkiem telegramu było połączenie rewizji i wymierzania kary grzywny w naturze w jednolitą akcję. Jeśli chodzi o Stalina, to miał on informację z pierwszych rewizji i wiedział, że chłopci nie mają zboża i wykonanie planu gromadzenia jest niemożliwe. Na tym właśnie polegał jego „niszczący cios”, który świadczy o zamiarze zarekwirowania mieszkańcom wsi produktów żywnościowych w celu wywołania głodu.

Dyrektywa RKL ZSRR i KC WKP(b) z 22 stycznia 1933 r. zakazała wyjazdów głodujących do innych regionów w poszukiwaniu zboża, co też należy niewątpliwie traktować jako działanie umyślne z zamiarem pozbawienia głodujących ostatniej szansy na zdobycie produktów żywnościowych dla swych rodzin.

⁴⁰ И. Сталин, *Вопросы ленинизма*, Изд. 2-е, доп., Москва–Ленинград 1930, s. 129.

Swoją drogą należy również stwierdzić, że represje polityczne 1933 r. potwierdzały powzięcie planu wyniszczenia politycznej i intelektualnej elity republiki.

Podsumowując stwierdzamy, że o zamiarze zamorzenia chłopów głodem świadczą słowa drugiego sekretarza KC KP(b)U Mendla Chatajewycza, wygłoszone przez niego w 1933 r.: *Między chłopami i naszą władzą toczy się zacięta walka. Jest to walka na śmierć i życie. Ten rok stał się dla nas okazją do wypróbowania naszej siły i ich wytrwałości. Głód pokazał im kto jest tu gospodarzem. Kosztował on miliony ludzkich istnień, ale system kołchozowy będzie istnieć wiecznie. Wygraliśmy wojnę!*⁴¹

ПОДМИОТ ЗБРОДНИ

Głównym organizatorem i ideologiem ludobójstwa był osobiście Józef Stalin. Trzech jego najbliższych współpracowników — Łazar Kaganowicz, Wiaczesław Mołotow i Paweł Postyszew, było bezpośrednimi organizatorami masowego głodu w Ukrainie i na Kubaniu. W organizację głodu został również włączony aparat partyjno-państwowy WKP(b) (Stanisław Kosior, Włas Czubar, Mendel Chatajewycz, Borys Szebołdajew, Anastas Mikojan) oraz organy represji karnej OGPU USRR (Wsiewołod Balicki, Gienrich Jagoda, Stanisław Redens), a także sądy.

Bezpośrednimi wykonawcami decyzji partyjno państwowych o przeszukiwaniach i rekwizycji zboża i wszelkiej żywności, było tysiące lokalnych aktywistów, członków komitetów niezamożnych chłopów.

Jak wynika z orzeczenia Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy z 1998 r.: *ten kto narusza prawo jest uważany za winnego, jeśli wiedział lub powinien wiedzieć, że dokonane przez niego czyny doprowadzą do częściowego lub pełnego wyniszczenia grupy*⁴² — Stalina i jego najbliższych współpracowników należy uznać za winnych ludobójstwa. Znali wielkość zbiorów, wiedzieli i zdawali sobie sprawę ze skutków rekwizycji żywności oraz zakazu opuszczania przez chłopów regionów ogarniętych głodem.

⁴¹ Zob. С. Махун, *Бійня на „літературному фронті”*, „Дзеркало тижня” 2007, nr 45, 24–30 XI.

⁴² Сут. за А. Портнов, *Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії*, „Україна модерна” 2008, nr 2 (13), s. 99.

SKUTKI WIELKIEGO GŁODU W LATACH 1932–1933

Skutki Wielkiego Głodu w latach 1932–1933 w Ukrainie są przerażające. Dotyczą *i martwych, i żywych, i nienarodzonych* (Taras Szewczenko). Poza milionami zmarłych z głodu i nienarodzonych, co samo w sobie miało istotny wpływ na potencjał genetyczny i na perspektywy rozwoju narodu ukraińskiego, Hołodomor dotkliwie uderzył w tych, którzy przeżyli. Negatywnie wpłynął na ich aktywność społeczną i polityczną, zasiał strach przed władzą. Pamięć historyczna i psychika tych, którzy przeżyli w latach 1932–1933 została okaleczona pamięcią o wypadkach kanibalizmu i o donosach złożonych na sąsiadów. Te tragiczne wydarzenia do dzisiaj mają wpływ na psychikę ich dzieci i wnuków.

Hołodomor i wyniszczenie ukraińskiej elity intelektualnej, o czym zakazano mówić aż do końca lat 80. XX w., doprowadziły do zerwania ciągłości rozwoju intelektualnego narodu ukraińskiego, utraty tożsamości i zatracenia wspólnoty wartości. Dla bardzo wielu Ukraińców tragedia Hołodomoru jest przyczyną nieświadomionego skutku w postaci kompleksu niższej wartości.

Doświadczone ludobójstwem społeczeństwo ukraińskie odczuwa dojmujące pragnienie czystego sumienia, uwolnienia od kompleksów psychicznych, wolności od strachu. Wszystko to jest niemożliwe bez publicznego, dokonanego na gruncie prawa, uznania Hołodomoru za zbrodnię. Stanowi to moralny obowiązek narodu wobec ofiar głodu, jest konieczne dla utwierdzenia sprawiedliwości historycznej, wzmocnienia systemu odpornościowego narodu ukraińskiego, zdolnego do obrony przed represjami politycznymi, przemocą i nieuzasadnionym przymusem państwowym.

Należy również zwrócić uwagę na to, że wspólnota europejska uznaje konieczność wyjaśnienia i potępienia zbrodni reżimów totalitarnych. W Rezolucji Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 1481 (2006 r.) „W sprawie potrzeby międzynarodowego potępienia zbrodni totalitarnych reżimów komunistycznych” stwierdza w szczególności, co następuje:

Upadek totalitarnych reżimów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej nie zawsze wiązał się z przeprowadzeniem międzynarodowych

śledztw w sprawie zbrodni przez nie popełnionych. Ponadto, inaczej niż w przypadku przerażających zbrodni narodowego socjalizmu (nazizmu), wspólnota międzynarodowa nie postawiła przed sądem osób, które dopuściły się tych zbrodni.

Podobnie, zbrodnie totalitarnych reżimów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej są niemal nieznanne szerokiej publiczności. W niektórych krajach partie komunistyczne funkcjonują legalnie i wciąż jeszcze działają, pomimo, że niekiedy nawet nie odcięły się od zbrodni, dokonanych w przeszłości przez totalitarne reżimy komunistyczne.

Zgromadzenie jest przekonane, że wiedza o przeszłości jest warunkiem zapobiegania podobnym zbrodniom w przyszłości. Poza tym ocena moralna i potępienie dokonanych zbrodni mają ogromne znaczenie dla wychowania młodych pokoleń. Zajęcie przez wspólnotę międzynarodową jednoznacznego stanowiska wobec przeszłości może stać się wskazówką na przyszłość.

Poza tym, zgromadzenie jest przekonane, że żyjące dzisiaj ofiary zbrodni totalitarnych reżimów komunistycznych lub ich rodziny zasługują na współczucie, zrozumienie i uznanie da ich cierpień⁴⁵.

⁴⁵ Zob. [http://www.coe.kiev.ua/docs/pace/res1481\(2006\).htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/pace/res1481(2006).htm) (przyp. red.).

DOPUSZCZALNOŚĆ KWALIFIKACJI PRAWNEJ HOŁODOMORU W LATACH 1932–1933, JAKO ZBRODNI LUDOBÓJSTWA

Wykazaliśmy, że głód w Ukrainie w latach 1932–1933 ma wszelkie znamiona zbrodni przeciw ludzkości przewidziane w Rzymskim Statucie Międzynarodowego Trybunału Karnego z 1998 r. i zbrodni ludobójstwa na podstawie Konwencji z 1948 r. „W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa”. Ustalono zostały zarówno przedmiot, podmiot, znamiona, motyw i zamiar bezpośredni. Czy można jednak zastosować przepisy tych umów międzynarodowych do wydarzeń lat 1932–1933 w Ukrainie, i zgodnie z tymi umowami zakwalifikować Wielki Głód w latach 1932–1933, jako zbrodnię przeciw ludzkości i zbrodnię ludobójstwa? Czy w tym przypadku obowiązuje wsteczna moc umów międzynarodowych? Poglądy prawników są podzielone. Istnieją dwie argumentacje, prowadzące do wzajemnie się wykluczających wniosków, a jednak obie wydają się wewnętrznie spójne.

Pierwsza. Zgodnie z rozdziałem pierwszym artykułu 7 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r. *Nikt nie może być uznany za winnego popełnienia czynu polegającego na działaniu lub zaniechaniu działania, który według prawa wewnętrznego lub międzynarodowego nie stanowił czynu zagrożonego karą w czasie jego popełnienia. Nie będzie również wymierzona kara surowsza od tej, którą można było wymierzyć w czasie, gdy czyn zagrożony karą został popełniony.* Ta fundamentalna zasada została potwierdzona w pierwszym rozdziale artykułu 15 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. Natomiast te same artykuły Konwencji i Paktu przewidują dopuszczalność karania naruszenia prawa, jeśli w czasie jego popełnienia „zgodnie z ogólnymi zasadami prawa” było ono uważane za przestępstwo. W drugiej części artykułu 7. Konwencji z 1950 r. stwierdza się: *Niniejszy artykuł nie stanowi przeszkody w sądzeniu i karaniu osoby winnej działania lub zaniechania, które w czasie popełnienia stanowiły czyn zagrożony karą według ogólnych zasad uznanych przez narody cywilizowane.*

Wynika z tego dopuszczalność wstecznej mocy Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa. Rzeczywiście, sama Konwencja powołuje się na Rezolucję 96 (I) Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 11 grudnia 1946 r. „Zbrodnia ludobójstwa” w której stwierdzono, że *ludobójstwo, z punktu widzenia prawa międzynarodowego, stanowi zbrodnię potępianą przez świat cywilizowany*⁴⁴. Dowodem na dopuszczalność wstecznego działania Konwencji jest również wyrok Sądu Najwyższego Izraela w sprawie Adolfa Eichmanna w latach 1961–1962 (wyrok ten stanowi ewidentny przykład zastosowania wstecznej mocy ustawy⁴⁵) oraz Konsultacyjne Orzeczenia Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z 28 maja 1951 r. „Zastrzeżenia do Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa”. Sąd Najwyższy Izraela stwierdzając, że odmienność ludobójstwa od zbrodni przeciw ludzkości polega jedynie na zaistnieniu specyficznego zamiaru, potwierdził, że Rezolucja 96 (I) oraz Konwencja z roku 1948 nie tworzą nowej kategorii zbrodni, lecz ujmują wcześniej istniejącą. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości również jasno wypowiedział się na ten temat: *Zasady, na których oparto Konwencję (1948 r.), są zasadami uznawanymi przez narody cywilizowane za obowiązujące dla państw nawet w razie braku jakichkolwiek przepisów w konwencjach*⁴⁶. Poza tym, zgodnie z Konwencją o niestosowaniu przedawnienia wobec zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości z 1968 r., zbrodnie ludobójstwa nie podlegają przedawnieniu. Zatem, przewidziany przez prawo okres przedawnienia, nie ma zastosowania w stosunku do sądowego ścigania i karania za zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości.

Druga argumentacja neguje dopuszczalność stosowania Konwencji w sprawie ludobójstwa w stosunku do wydarzeń zaistniałych przed jej wejściem w życie. Pochodzące z Konwencji ONZ z 1968 r. zobowiązania do niestosowania okresów przedawnienia wobec przestępstw przeciw ludzkości a szczególnie ludobójstwa, nie świadczą o wstecznym działaniu w czasie Konwencji z 1948 r., a stosowanie drugiej części artykułu 7. Konwencji i drugiej części artykułu 15. Paktu jest niedopuszczalne, ponieważ wspólnota międzynarodowa w tym czasie nie uznawała jeszcze takich czynów za zbrodnie.

⁴⁴ UN Doc. A/RES/96 (I).

⁴⁵ Eichmann został wykradzony przez izraelskie służby specjalne w Argentynie i skazany według prawa izraelskiego za zbrodnie przeciwko narodowi żydowskiemu popełnione w czasie II wojny światowej. Obrona Eichmanna zgłosiła protest oparty na twierdzeniu, że sprawowanie jurysdykcji przez sąd Izraela w stosunku do zbrodni popełnionych poza jego granicami i przed powstaniem tego państwa, stanowi naruszenie prawa międzynarodowego. Sąd Najwyższy odrzucił apelację i utrzymał w mocy wyrok izraelskiego sądu.

⁴⁶ *Réserves à la Convention sur le Génocide*, Avis consultatif, Cour internationale de Justice, Recueil 1951, s. 23.

Poza tym, zgodnie z artykułem 58 Konstytucji Ukrainy *nikt nie może odpowiadać za czyny, które w czasie ich dokonania nie były uważane przez ustawę za naruszenie prawa*. Kodeks Karny USRR z 1927 r. nie zaliczał ludobójstwa do czynów karalnych na gruncie prawa karnego. Nie istniało wówczas słowo „ludobójstwo”, zostało ono zaproponowane do użycia przez autora Konwencji z 1948 r. Raphaela Lemkina dopiero w 1944 r.. Zgodnie z wymogami trzeciej części artykułu 3 Kodeksu Karnego Ukrainy z 2001 r. *przestępność czynu, jak również jego karalność oraz inne skutki prawno-karne zostały przewidziane tylko w tym Kodeksie*. Zgodnie z częścią drugą artykułu 44. KK Ukrainy, która reguluje obowiązywanie w czasie przepisów o odpowiedzialności karnej, przestępność i karalność działania zostały uregulowane w przepisach o odpowiedzialności karnej, obowiązujących w czasie dokonania tego działania. Zasada zakazu mocy wstecznej ustawy, ustanawiającej odpowiedzialność karną, stanowi jedną z fundamentalnych zasad prawa. Zasada ta została potwierdzona w artykule 28 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 1969 r., zgodnie z którą *postanowienia traktatu nie wiążą strony w odniesieniu do żadnej czynności lub zdarzenia, które miały miejsce, ani w odniesieniu do żadnej sytuacji, która przestała istnieć przed dniem wejścia w życie traktatu w stosunku do tej strony* w tym wypadku, *Jeżeli odmienny zamiar nie wynika z traktatu ani nie zostaje ustalony w inny sposób*. Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 r. nie zawiera przepisów o swym wstecznym działaniu w czasie, co nie pozwala na jej stosowanie przy uznaniu za ludobójstwo czynów dokonanych przed jej wejściem w życie. Zatem, konwencja z 1948 r. nie może być podstawą do zakwalifikowania Hołodomoru jako ludobójstwa.

Można wyciągnąć wniosek, że sprawa dopuszczalności wstecznego stosowania Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 r. pozostaje kwestią dyskusyjną⁴⁷. Mimo to proces sądowy w sprawie Eichmanna wskazuje, jak można wyjaśnić ten paradoks — istnieniem dwóch wzajemnie się wykluczających argumentacji. Sąd Najwyższy Izraela zwrócił uwagę, że w krajach, w których zakaz wstecznej mocy ustawy został umieszczony w konstytucji lub w kodeksie karnym, jego wsteczne stosowanie jest niedopuszczalne. Nie dotyczy to jednak wszystkich krajów. Na przykład, w Zjednoczonym Królestwie zakaz taki nie obowiązuje. Sąd orzekł, że w Izraelu zakres stosowania tej zasady jest taka sama jak w Wielkiej Brytanii⁴⁸. Jeśli

⁴⁷ Autor uważa, że dyskusja ta jest odmianą starego sporu o nadrzędność prawa naturalnego nad prawem pozytywnym.

⁴⁸ Н. В. Мошенская, *Проблема придания обратной силы Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказания за него от 9 декабря 1948 года*, <http://www.genocide.ru/lib/moshenskaya/2-3.htm>

zatem krajowy system prawny pozwala na stosowanie ustawy z mocą wsteczną, wówczas wsteczna moc Konwencji w sprawie ludobójstwa może być uzasadniona. Niestety, Konstytucja Ukrainy w artykule 58 z całą mocą potwierdza zasadę zakazu wstecznej mocy ustawy, a jej artykuły 9 i 151 domniemują zgodność umów międzynarodowych z Konstytucją. Umowy międzynarodowe nie obowiązują w części, w której byłyby niezgodne z Konstytucją. W ten sposób, sądy ukraińskie, inaczej niż sądy izraelskie i brytyjskie, nie mogą zakwalifikować jako ludobójstwo zbrodni, która miała miejsce przed wejściem w życie Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa.

Jednakże Konwencja zawsze może zostać zastosowana do oceny pewnych wydarzeń pod względem historycznym. Ocena taka została przedstawiona przez Radę Najwyższą Ukrainy, która *uznając Wielki Głód w latach 1932–1933 na Ukrainie, zgodnie z Konwencją w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, za celowy akt masowej eksterminacji ludności, uchwaliła Ustawę Ukrainy „O Wielkim Głodzie w latach 1932–1933 w Ukrainie”*. W artykule 1 tej Ustawy Hołodomor uznano za ludobójstwo popełnione na narodzie ukraińskim.

Wielki Głód w latach 1932–1933 został potępiony przez 64 państwa członkowskie ONZ we wspólnej deklaracji z 7 listopada 2003 r., przez kraje członkowskie OBWE we wspólnej deklaracji z 3 listopada 2007 r. i kraje członkowskie UNESCO 1 listopada 2007 r. w Rezolucji w sprawie ofiar Wielkiego Głodu w Ukrainie w latach 1932–1933.

Wielki Głód w latach 1932–1933 został uznany za akt ludobójstwa przez parlamenty Australii, Czech, Gruzji, Ekwadoru, Estonii, Kanady, Kolumbii, Łotwy, Litwy, Meksyku, Mołdowy, Paragwaju, Peru, Polski, Słowacji i Węgier.

3 lipca 2008 r. Zgromadzenie Parlamentarne OBWE uchwaliło rezolucję „Wielki Głód w Ukrainie” w której przypomniano, że *władzy totalitarnego reżimu stalinowskiego w byłym ZSRR towarzyszyły przerażające naruszenia praw człowieka, wskutek czego miliony ludzi zostały pozbawione prawa do życia oraz oddało cześć pamięci niewinnym milionom Ukraińców, którzy zmarli w czasie Wielkiego Głodu w latach 1932–1933 na skutek masowego głodu, spowodowanego przez umyślne drastyczne działania i politykę totalitarnego reżimu stalinowskiego*. Członkom parlamentów rekomendowano podjęcie działań w celu oficjalnego uznania Hołodomoru.

21 listopada 2007 r. Przewodniczący Parlamentu Europejskiego Hans-Gert Poettering wydał oświadczenie poświęcone Wielkiemu Głodowi w latach 1932–1933 na Ukrainie. Wezwał on do pamięci o Hołodomorze i przypomniał, że głód, który doprowadził do śmierci głodowej od 4 do 6 mln. Ukraińców został okrutnie i cynicznie zaplanowany przez reżim stalinowski. *Dzisiaj wiemy,*

że głód, znany jako Hołodomor, był w rzeczywistości strasliwą zbrodnią przeciw ludzkości — stwierdził Hans-Gert Poettering.

Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy włączyło do porządku obrad dyskusję nad referatem na temat potępienia Hołodomoru, jako zbrodni reżimu totalitarnego w Ukrainie i na innych obszarach byłego ZSRR. 26 czerwca 2008 r. Komitet Polityczny Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy powołał sprawozdawcę w tym przedmiocie — zastępcę przewodniczącego Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy, Aleksandra Biberaja (Albania). Na przygotowanie sprawozdania przewidziano dwa lata. Jednakże Aleksander Biberaj zaplanował znacznie wcześniejsze jego ukończenie.

23 października 2008 r. Parlament Europejski uchwalił rezolucję o upamiętnieniu Wielkiego Głodu w latach 1932–1933, w której uznał *Hołodomor (sztuczny głód w latach 1932–1933) za przerażającą zbrodnię przeciw narodowi Ukrainy i ludzkości* i zdecydowanie potępił *działania te, wymierzone przeciw mieszkańcom ukraińskich wsi, które cechowała masowa eksterminacja i pogwałcenie praw i wolności człowieka*⁴⁹.

Wyżej przytoczone fakty świadczą o uwadze, jaką wspólnota międzynarodowa poświęca Wielkiemu Głodowi w latach 1932–1933 i zrozumieniu konieczności prawnego zakwalifikowania Hołodomoru jako zbrodni przeciw ludzkości i zbrodni ludobójstwa. W tym celu możliwa byłaby zmiana Konwencji w sprawie zapobiegania i karania za zbrodnię ludobójstwa z 1948 r. przez dodanie przepisów o wstecznej mocy Konwencji w stosunku do wydarzeń mających miejsce na początku XX w. Zbrodnie reżimów totalitarnych w XX w., a przede wszystkim reżimu komunistycznego w ZSRR, wymagają oceny, potępienia i ukarania. Istnieją również inne powody dla wprowadzenia zmian w Konwencji. Jej wąskie ramy nie odpowiadają wymogom stawianym przez burzliwe wydarzenia drugiej połowy XX w. Przypomnijmy, że przyjęcie Konwencji w obecnej wersji stanowiło kompromis krajów zachodnich z ZSRR, którego przedstawiciel nalegał na wyłączenie „grup politycznych” z katalogu ofiar. Naukowcy niemal bezpośrednio po przyjęciu Konwencji, krytykowali ją za to, jak również za ograniczenie się do wąskiego, ściśle fizycznego wymiaru przemocy.

Wewnętrzne ustawodawstwo wielu państw poszło znacznie dalej w definicji ludobójstwa. Na przykład, francuski Kodeks Karny z 1991 r., do grup wymienionych w Konwencji dodaje *grupę, określoną na podstawie każdego innego kryterium normatywnego*⁵⁰. W związku z tym warto przypomnieć wypowiedź

autora tekstu Konwencji Raphaela Lemkina, który tuż przed jej przyjęciem oświadczył, że w *zasadzie, ludobójstwo niekoniecznie oznacza natychmiastowe wyniszczenie całego narodu, wyłącznie dokonanie masowych zabójstw wszystkich przedstawicieli narodu. Termin ten oznacza raczej przemyślany plan różnych działań, skierowanych na zniszczenie istotnych podstaw egzystencji grup narodowych z zamiarem ich likwidacji jako takich*⁵¹.

Inna koncepcja dokonania kwalifikacji prawnej Wielkiego Głodu w latach 1932–1933 polega na powołaniu specjalnego międzynarodowego trybunału dla kwalifikacji prawnej głodu lat 1931–1933, jako zbrodni totalitarnego reżimu ZSRR (analogicznie do Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze z 1945 r., Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii z 1945 r., Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy z 1994 r.). Koncepcja ta wydaje się być bardziej realistyczna niż wprowadzenie zmian do Konwencji z 1948 r. Powołanie międzynarodowego trybunału dla kwalifikacji prawnej głodu w latach 1931–1933, jako zbrodni komunistycznego reżimu ZSRR mogłoby zostać dokonane na mocy decyzji organizacji międzynarodowych — ONZ, Rady Europy, OBWE.

Trybunał międzynarodowy, gdyby doszło do jego powołania, powinien skorzystać z wyników prac Komisji Kongresu USA ds. zbadania głodu w latach 1932–1933 w Ukrainie pracującej pod przewodnictwem Jamesa Mace’a, Międzynarodowej Komisji Prawników ds. zbadania zbrodni głodu w Ukrainie w latach 1932–1933 pod przewodnictwem George’a Sandberga, materiałów archiwalnych oraz zeznań ofiar i świadków Hołodomoru, pozyskanych po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości.

Ze szczególną mocą należy tu podkreślić, że pomimo tego, iż Federacja Rosyjska jest następcą prawnym ZSRR, państwo rosyjskie nie ponosi jednak odpowiedzialności za zbrodnie totalitarnego reżimu komunistycznego ZSRR. Nie wchodzi one do katalogu praw i obowiązków, których sukcesorem po ZSRR jest Federacja Rosyjska. Nie można wystąpić z pozwem o odszkodowanie strat wobec państwa nieistniejącego. Poza tym, naród rosyjski był obok narodu ukraińskiego, kazaskiego i innych narodów oraz grup społecznych i politycznych, ofiarą tych zbrodni i również powinien dokonać takiej samej kwalifikacji prawnej głodu, kolektywizacji, eksterminacji całych grup społecznych — arystokracji, kozactwa i innych, jak pozostałe narody byłego ZSRR. Zło powinno zostać nazwane i ukarane.

⁵¹ R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*, Washington, DC, 1944, s. 79–95. Zob.

<http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm>

⁴⁹ Zob. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=AGENDA&reference=20081023-LASTV&secondRef=0&language=PL>

⁵⁰ Cyt. za A. Портнов, *Теорія геноциду перед викликом Голодомору*, „Критика” 2008, nr 5, s. 11–13.

OGÓLNE WNIOSKI

1. Śmierć dziesiątków tysięcy ludzi w Ukrainie w wyniku głodu, w okresie styczeń–październik 1932 r. nastąpiła na skutek zbrodni przeciwko ludzkości, zorganizowanej przez partyjno-radzieckie kierownictwo ZSRR.

2. Śmierć milionów ludzi na Ukrainie w wyniku głodu i represji politycznych, w okresie od listopada 1932 r. do sierpnia 1933 r., wyczerpuje znamiona zbrodni ludobójstwa, przewidziane przez ONZ-owską „Konwencję w sprawie zapobieganiu i karania zbrodni ludobójstwa” z 9 grudnia 1948 r., a przede wszystkim punkt „c” artykułu 2. *rozmyślne stworzenie dla grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie jej całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego.*

3. Śmierć setek tysięcy ludzi na Kubaniu w wyniku głodu i represji politycznych, w okresie od listopada 1932 r. do sierpnia 1933 r. wyczerpuje znamiona zbrodni ludobójstwa, przewidziane przez Konwencję ONZ z 9 grudnia 1948 r. w części punktu „c” *rozmyślne stworzenie dla grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie jej całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego*, a także punktu „e” artykułu 2. *przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy.*

4. Hołodomor był skutkiem umyślnych, systemowych działań totalitarnego reżimu radzieckiego, co zostało potwierdzone przez badania historyczne i dokumenty, obliczonych na *wyniszczenie narodu ukraińskiego jako czynnika politycznego i organizmu społecznego* (James Mace).

5. Przeróżające skutki Wielkiego Głodu w latach 1932–1933 powinny zostać zakwalifikowane pod względem prawnym jako zbrodnia totalitarnego reżimu komunistycznego ZSRR.

6. Dopuszczalność stosowania ONZ-owskiej „Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa” z 1948 r. dla kwalifikacji prawnej Wielkiego Głodu w latach 1932–1933 jako zbrodni ludobójstwa, jest wykazywana przez jednych i negowana przez innych badaczy. Kwestia ta nie została ostatecznie rozstrzygnięta.

7. W celu ustalenia prawnej kwalifikacji Hołodomoru jako zbrodni wysunięto również propozycję powołania międzynarodowego trybunału dla kwalifikacji prawnej głodu lat 1931–1933, jako zbrodni totalitarnego reżimu ZSRR. Decyzja o powołaniu takiego trybunału mogłaby zostać podjęta przez organizacje międzynarodowe — ONZ. Radę Europy, OBWE.

ZAWARTOŚĆ

Definicja zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodnia ludobójstwa	3
Resume faktów historycznych	5
Śmierć głodowa w okresie od stycznia do października 1932 r., jako zbrodnia przeciwko ludzkości	8
Hołodomor 1932–1933, jako zbrodnia ludobójstwa	11
Przedmiot zbrodni ludobójstwa	11
Elementy zbrodni ludobójstwa	14
Motyw zbrodni	19
Zamiar	22
Podmiot zbrodni	25
Skutki Wielkiego Głodu w latach 1932–1933	26
Dopuszczalność kwalifikacji prawnej Hołodomoru w latach 1932–1933, jako zbrodni ludobójstwa	28
Ogólne wnioski	34

У цьому тексті зроблена спроба довести, що Голодомор 1932–1933 років в Україні та Кубані має ознаки злочину проти людяності відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі — МКП) від 17 липня 1998 року та Геноциду за конвенцією про попередження та покарання за геноцид (далі — Конвенція) від 9 грудня 1948 р.

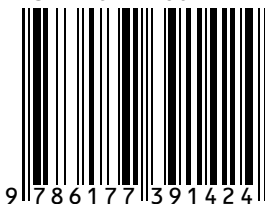
Наукове видання

Євген ЗАХАРОВ

**ЧИ МОЖНА
КВАЛІФІКУВАТИ ГОЛОДОМОР
1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ТА НА КУБАНІ
ЯК ГЕНОЦИД?**

*Переклад з англійської
(польською мовою)*

ISBN 617-7391-42-4

Відповідальний за випуск *Є. Ю. Захаров*
Редактор *В. В. Речицький*
Комп'ютерна верстка *О. А. Мірошниченко*

Підписано до друку 19.11.2018
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура PT Serif
Умов. друк. арк. 2,09. Облік.-вид. арк. 2,31
Наклад 500 прим. Зам. № МО-23/18

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ»
61002, Харків, вул. Дарвіна, 7, кв. 35
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 4783 від 23.10.2014 р.

Дизайн: ФОП Мірошниченко О. А.
61002, м. Харків, вул. Дарвіна, 16, кв. 25
Тел.: (050) 303-22-85
ел. пошта: merash@i.ua